

Les ciutats i les crisis a l'Espanya moderna*

per David-Sven Reber

Periòdicament, grans crisis assolaven l'Europa moderna. Les crisis de subsistències i llur company —o, més aviat, llur seqüela— freqüent, les malalties epidèmiques, podien menar a greus investides de mortalitat i plantejaven situacions extremes en què l'estructura complexa dels grups i les institucions urbanes eren posades fortament en tensió, i en què els governs locals eren obligats a enfrontar-se amb problemes aparentment irresolubles.¹ A més, aquests problemes tendien a exacerbar-se perquè, en moments de crisi, els governs locals depenen bàsicament d'ells mateixos i rebien poca ajuda, si és que es rebien, de la corona.

La naturalesa de les crisis de subsistències o de les epidèmies, o llurs repercussions demogràfiques, no són, però, l'objecte d'aquest article. Més aviat m'agradaria analitzar la reacció de les ciutats, i dels grups i les institucions que les formaven, en moments de crisi. Encara que aquestes èpoques d'escassetat i malaltia afectaren tot Espanya, tant la rural com la urbana, he elegit les ciutats perquè tant la documentació urbana com les monografies de ciutats són més abundoses. A més, la concentració en àrees urbanes dels principals grups i institucions (seus episcopals, governs municipals poderosos, concentració de la noblesa i la burgesia, punt d'atracció per als pobres, etc.) afegeix profunditat i complexitat a les reaccions a la crisi. Tanmateix, seria incorrecte suposar que les àrees urbanes poden ésser completament aïllades de llurs entorns rurals en aquests moments. La tensió i l'hostilitat freqüent seran la tònica de les reaccions camp-ciutat. El problema d'abastar les ciutats en èpoques d'escassetat i l'organització de la defensa contra la malaltia són qüestions d'importància fonamental per a la història social de la societat de l'Antic Règim. En aquests moments, les ciutats han d'utilitzar llurs propis recursos. Ens hauríem de preguntar: ¿estan

* Una versió preliminar d'aquest treball fou llegida a la reunió anual de la Society for Spanish and Portuguese Historical Studies a Boston (EUA), l'abril de 1983. Voldria també donar les gràcies al professor Richard Kagan per la seva lectura atenta del manuscrit. Naturalment, qualsevol error que pogués contenir aquest estudi es deu a l'autor i a ningú més.

1. Seria difícil trobar gaires epidèmies no precedides o acompanyades de crisis de subsistències a Espanya durant aquest període. Malgrat la possibilitat mèdica d'epidèmia sense carestia, de fet això s'esdevé rarament. Encara que la majoria d'autors hi coincideixen, una útil discussió es pot trobar a John D. POST, *Famine, Mortality and Epidemic Disease in the Process of Modernization*, «Economic History Review», 2nd sèries, xxix (1976), ps. 14-37; amb una rèplica d'Andrew B. APPLEBY, *Famine, Mortality and Epidemic Disease: A Comment*, «Economic History Review», xxx (1977), 3, ps. 508-512.

totalment indefenses? Les zones urbanes, ¿no són sinó unes víctimes de collites fluctuants, acaparadores i febrils? ¿Quines armes tenen a la seva disposició? A través d'un examen acurat d'aquestes qüestions, podrem veure les reaccions sovint contradictòries dels diversos membres de la comunitat urbana. A més, veurem que, encara que sovint i momentàniament aclaparades, les ciutats no estaven completament indefenses. En situacions com aquestes s'activaven una sèrie de mecanismes per superar la crisi. Alguns d'aquests mecanismes eren efectius, d'altres no. Tot i que aquesta anàlisi s'estendrà des de la sèrie de crisis que s'inicien el segle XVI fins a l'altra sèrie, encara més mortal, de principis del segle XIX, prestarem una atenció especial als moments clau, com ara els de 1596-1602, 1637-1652 o 1765-1805. Les respostes bàsiques de les ciutats en èpoques de crisi durant aquests tres segles romandran essencialment les mateixes. Encara que tenen lloc alguns canvis importants, els vells dimonis seran gairebé tan evidents el 1800 com ho eren el 1500.

LES CRISIS DE SUBSISTÈNCIES

Com a la resta de l'Europa moderna, el pa i, més en general, els cereals constitueixen a Espanya l'element principal de la dieta popular; i eren subjectes, per tant, al control de l'administració.² L'abastament de blat, especialment en temps d'escassetat, havia de ser garantit a tot preu, i la responsabilitat última d'això requeria generalment sobre els governs locals. Malauradament, vist des d'una perspectiva purament administrativa, les èpoques d'escassetat eren massa freqüents. Cada dos o tres anys el govern local es veia obligat a intervenir per garantir l'abastament de blat. Anys successius de males collites, tanmateix, podien convertir fàcilment l'escassetat en fam.³ La manca d'un mercat nacional o regional de gra tendia a fer més abruptes les fluctuacions de preus a l'interior que a la perifèria, on les deficiències de les collites podien ésser mitigades amb blat importat.⁴ Mentre que en èpoques d'escassetat les zones rurals eren lleument més ben assortides que els centres urbans perquè eren els productors, en èpoques de fam —un fet no pas inusual— les ciutats tenien un avantatge sobre els pobles més petits, i especialment sobre els situats en l'àrea geogràfica d'una determinada ciutat.

2. El consum de gra podia prendre formes molt diferents, com les *gachas* de La Mancha, i no es limitava necessàriament al pa. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Alteraciones andaluzas* (Madrid 1973), ps. 22-25.

3. El 1804 a Conca trobem afirmacions com aquestes: «Morí de misèria»; «Una dona que havia vingut a pidolar amb els seus dos fills i que morí d'inanició», «havent-se acubat al camp, fou portat mort» (vid. David-Sven REHER, *La crisis de 1804 y sus repercusiones demográficas: Cuenca (1775-1825)*, «Moneda y Crédito», núm. 154, setembre de 1980, ps. 48-49).

4. Aquesta disparitat en l'oscil·lació de preus a l'interior respecte a la costa ha estat subratllada en temps recents per una sèrie d'autors. Vid. Gonzalo ANES, *Economía e «Ilustración» en la España del siglo XVIII* (Madrid 1969), ps. 59-60; Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español* (Barcelona 1976), p. 504; o José Miguel PALOP, *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (Siglo XVIII)* (Madrid 1977), ps. 29-30.

¿Però, com abastaven les municipalitats llurs afamats ciutadans? Per con-
testar això serà útil d'examinar primer la manera com les ciutats de l'antic règim
obtenien el proveïment de gra. En anys ordinaris les ciutats rebien el blat de les
comarques dels voltants, i això era suficient per mantenir-les ben alimentades.
Hom evitava, per norma general, el blat provinent de fonts més llunyanes,
perquè els alts costos de transport doblaven fàcilment el preu del blat en menys
de 300 quilòmetres, i també a causa dels llargs retards en el lliurament del gra
comprat.⁵

La localització d'una ciutat era un altre factor important. Si estava situada
en una regió particularment productiva, com és ara Valladolid, o vora la costa,
el blat hi tendia a ésser menys costós i menys subjecte a les fluctuacions de preus.⁶
Les ciutats localitzades en àrees menys productives, com Guadalajara o Sòria,
tanmateix, tenien dificultats més grans a l'hora d'assegurar el subministrament.
A més, si la seva àrea general de proveïment queia dins una zona afectada pel
subministrament d'una gran ciutat, aleshores les ciutats més petites havien d'anar
a cercar el blat a una altra banda.⁷ Aquest era el cas de Conca i Toledo, per exem-
ple, respecte a Madrid. Finalment, la localització d'una ciutat era important en
la determinació dels seus proveïdors. Al sud, la noblesa controlava el submini-
strament de blat, mentre que a certes zones de Castella, i al nord, el blat era sub-
ministrat principalment pels pagesos locals, els *labradores*.⁸ En qualsevol cas,
tanmaeix, certs nobles, el bisbe local o certes autoritats eclesiàstiques que residien
a les ciutats, controlaven sempre grans subministraments, bé que dispersos.

El sistema de proveïment tenia essencialment dos nivells: era en part privat
i en part públic. Un cop a la ciutat, el blat, ja fos important de lluny o produït
localment, era venut privadament de productor a consumidor en una mena de
compra de compensació central anomenada l'*albhóndiga*. El preu de mercat era
regulat, almenys en teoria, per un màxim anomenat *tasa*. Introduït per la corona
el 1502 com una mesura excepcional, aquesta *tasa* esdevingué una pràctica co-
muna durant el regnat de Felip II. Però perquè la *tasa* fos efectiva, s'exigia a
cada ciutat de tenir un graner públic on pogués emmagatzemar-se el blat; perquè,
només garantint un subministrament regular, podien contrarestar-se les fluctua-
cions agudes de preus. Per tal d'assegurar aqueix subministrament, les ciutats
de tot Espanya, des del regnat de Felip II, establiren *pósitos* o graners municipi-

5. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Alteraciones...*, op. cit., ps. 32-35. Aquests intervals de temps feien extraordinàriament difícil per a les autoritats municipals de respondre als canvis de mercat. Vid. José Ignacio FORTEA PÉREZ, *Córdoba en el siglo XVI: Las bases demográficas de una expansión urbana* (Còrdova 1981), ps. 209-210.

6. Aquest fou el cas de Medina del Campo, on l'*albhóndiga* fou gairebé totalment substituïda pel producte de les riques terres municipals. Vid. Alberto MARCOS MARTÍN, *Auge y declive de un núcleo mercantil y financiero de Castilla la Vieja. Evolución demográfica de Medina del Campo durante los siglos XVI y XVII* (Valladolid 1978), ps. 213-216.

7. El 1804 els subministradors de vi per a la ciutat de Conca tenien els seus carros requisats a La Mancha per tal de transportar gra a Madrid (REHER, *La crisis...*, op. cit., p. 55).

8. A Còrdova és la gran noblesa, els *caballeros comarcanos*, la font principal de blat per a la ciutat. Yun CASALILLA, *Crisis de subsistencias...*, op. cit., ps. 119-120.

pals.⁹ Inicialment pensats com a tals, aquests *pósitos*, al llarg del segle XVIII, assumiren la funció addicional, especialment a les zones rurals, de convertir-se en una mena de banc de gra que ja ha estat estudiat per Gonzalo Anes.¹⁰

En anys ordinaris, el sistema funcionava adequadament, però en anys de forta escassetat els col·lapses eren fulminants. En primer lloc, el sistema era fàcilment alterat per l'acaparament. Productors i venedors retiraven gra del mercat fins als *meses mayores* (de març a juny), quan els preus eren més alts i la gent estava més predisposada a pagar el que fos amb tal de poder menjar. Indubtablement aquests acaparadors contribuïen a empitjorar l'escassetat i fins i tot podien causar-la, de manera que alguns historiadors s'han preguntat àdhuc si algunes de les grans crisis de subsistències de la història espanyola no han estat potser «més aparents que reals».¹¹ ¿Qui són aquests acaparadors?, ens hauríem de demanar. En aqueix cas, la localització de la ciutat era important. A Castella els assenyalats com a acaparadors eren sovint pagesos locals, mentre que a Andalusia era més sovint la noblesa, els *caballeros comarcanos*. A tot arreu, les sospites podien recaure sobre els dignataris locals, els *regidores*, que eren precisament els encarregats de garantir el subministrament; o fins i tot sobre l'Església. En tot cas, és important de notar que trobem implicats en l'acaparament no tan sols els poderosos locals, sinó també productors locals bastant més modestos.¹²

Contribuïa a dificultar molt més les coses per als ciutadans la manca d'un mercat regional o interregional de gra que funcionés. Tal com ha mostrat David Ringrose, el sistema primitiu de transports espanyol impedia la creació d'extenses xarxes de distribució de productes agrícoles. Els mercaders de gra especialitzats eren, per tant, relativament escassos abans de finals del segle XVIII, i, llavors, tendien a ocupar-se gairebé exclusivament del subministrament de grans ciutats com Madrid.¹³

9. Per exemple, el *pósito* a Medina del Campo fou establert el 1576. MARCOS MARTÍN, *Auge y declive...*, op. cit., p. 216. Vid. també DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Alteraciones...*, op. cit., p. 27.

10. El funcionament dels *pósitos*, especialment dels rurals, ha estat admirablement analitzat per Gonzalo ANES ÁLVAREZ, *Losósitos en la España del siglo XVIII*, a «Moneda y Crédito», 105 (juny de 1968), ps. 39-69. Vegeu també J. LÓPEZ YEPES, *Historia de los Montes de Piedad en España. El Monte de Piedad en Madrid en el siglo XVIII* (Madrid 1971), ps. 75-77; Felipe RUIZ MARTÍN, «La Banca en España hasta 1782», a *El Banco de España. Una historia económica* (Madrid 1970), ps. 169-173; i Javier GUILLAMÓN, *Las reformas de la administración local durante el reinado de Carlos III* (Madrid 1980), ps. 5-7.

11. Aquesta és en darrera instància l'anàlisi que fa Gonzalo Anes de la crisi de 1803-1804. Vid. G. ANES, *Las crisis agrarias en la España moderna* (Madrid 1970), p. 421.

12. Vid. també A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Alteraciones...*, op. cit., p. 28; Yun CASALLIÀ, *Crisis...*, op. cit., ps. 119-120; Miguel JIMÉNEZ MONTESERÍN, «Los motines de subsistencias de la primavera de 1766 y sus repercusiones en la ciudad de Cuenca», «Revista Cuenca», números 11 y 12, 1977; FORTEA, *Córdoba...*, op. cit., ps. 213-214. A Salamanca el 1804 hi ha sospites que l'Església també reté el gra (vid. José Luis PESET, *Hambre y enfermedad en Salamanca: Estudio de la repercusión de la crisis de subsistencias de 1803-1805*, «Asclepio», xxiv, 1972, p. 237). El 1599 a Còrdova els *señores* vendran blat a les seves finques i per damunt de la *tasa*. Això provoca una forta protesta per part del govern municipal de Còrdova (FORTEA, *Córdoba...*, op. cit., p. 213).

13. Vid. David R. RINGROSE, *Transportation and Economic Stagnation in Spain, 1750-1850* (Durham 1970), ps. 42, 135, 187-192.

La conseqüència immediata era que la *tasa* esdevenia paper moll així que hi havia el mínim problema d'abastament. Durant aquests moments només el clergat, i no sempre, en feia cas.¹⁴ Semblava existir una generalitzada i persistent manca de confiança respecte a qualsevol intent governamental de controlar els preus, una desconfiança que podia manifestar-se de diverses maneres, tal com el sentiment estès que la *tasa* provocava més acaparament i menys abastament sembla suggerir. La seva derogació és reiteradament demanada; encara que després, quan ja no sigui en vigor, la seva reimposició serà sol·licitada en èpoques d'extrema carestia.¹⁵ La *tasa* podia ser burlada per una sèrie de raons òbvies. La naturalesa del producte mateix era fluctuant i els qui hi especulaven, els acaparadors, estaven lligats sovint al govern municipal, el qual, al seu torn, era l'única institució, almenys en teoria, capaç de fer complir la *tasa*. Finalment, l'aspecte que feia que el problema fos gairebé impossible de resoldre era el fet que la demanda de pa no era en absolut flexible. Sempre se n'havia de comprar i, en temps d'escassetat, la necessitat psicològica de tenir pa, fins i tot per damunt de les necessitats físiques més bàsiques, posava el consumidor a mans dels posseïdors de blat.¹⁶

Per tal de veure si el sistema de proveïment funcionava o no, cal que examinem de prop els anys compresos entre el 1765 i el 1810, un període en què els ministres il·lustrats de Carles III i Carles IV intentaren, sense èxit, introduir algunes reformes. Per a ells, el problema de les fluctuacions radicals dels preus, l'acaparament i llur corollari, les crisis de subsistències, podia ésser resolt o almenys mitigat de dues maneres. En primer lloc, aquests reformadors —que creien en la «mà invisible» d'Adam Smith— consideraven que la supressió dels obstacles a la comercialització dels cereals permetria els avantatges del mercat lliure i les escassetats podrien ésser virtualment eliminades. A tal fi fou promulgat el 1765 el decret de lliure comerç per als cereals, que essencialment posava fi a la *tasa*. En segon lloc, hom creia que si quantitats suficients de blat eren emmagatzemades en *pósitos*, l'especulació podria ésser evitada, almenys indirectament.¹⁷ Malauradament, cap de les dues mesures no resultà efectiva. La raó és que, mentre que el lliure comerç i l'emmagatzemament eren clarament mesures a llarg terme, no hi havia una infraestructura econòmica que els fes de suport. Les ciutats continuaven alimentant-se essencialment de fonts locals i, a nivell local, l'acaparament era un mode de vida. A més a més, sense una xarxa comercialitzada de productes agrícoles, era pràcticament impossible que el blat d'altres regions evités l'especulació local. La prova d'això és que fins ben entrat el segle XIX el gra importat rarament assolí, sí és que ho féu, cap àrea de l'interior, tret de Madrid.

14. Gonzalo ANES ÁLVAREZ, *Crisis de subsistencias y agitación campesina en la España de la Ilustración*, a «La Cuestión Agraria en la España Contemporánea» (VI Col·loqui de Pau) (Madrid 1976), p. 26.

15. Per exemple, la ciutat de Còrdova demana la seva supressió el 1506 i novament el 1591. D'altra banda, el 1802-04 diverses ciutats demanen la seva imposició; Yun CASALILLA, *Crisis de subsistencias y conflictividad social en Córdoba a principios del siglo XVI* (Còrdova 1980), p. 72; FORTEA, *Córdoba...*, op. cit., ps. 213-214; ANES, *Las crisis...*, op. cit., p. 405; i GUILLAMÓN, *Las reformas...*, op. cit., p. 7.

16. A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Antecedentes...*, op. cit., ps. 30-31.

17. GUILLAMÓN, *Las reformas...*, op. cit., ps. 139-145.

La crisi del 1766 ens ofereix un exemple excel·lent de la insuficiència de la reforma. La dinàmica fonamental és de molt la mateixa d'abans.¹⁸ Aquesta vegada, tanmateix, el govern semblava d'acord amb els preus alts i la conseqüència fou un malestar estès a diverses localitats, i, tot i que la seva causa és certament més complexa, el famós motí de Squillace a Madrid el 1766.¹⁹

El govern mai no revocà completament el decret de lliure comerç, encara que hom intentà d'assuajar-ne els efectes. Els *pósitos* i les requises de gra foren utilitzats per tal de contribuir a refrenar l'acaparament. Ara, cap d'ells no havia resultat efectiu en el passat, tot i que anys perllongats de bones collites feien l'efecte que les coses havien canviat. I no havien canviat; la inflació i les grans crisis que marcaren la dècada final del segle XVIII i la primera del XIX ho confirmen sense cap mena de dubte. Examinem breument aquests dos mecanismes tot centrant-nos en la ciutat de Conca entre el 1790 i el 1804.

El manteniment del lliure comerç dels cereals després del 1766 obligà a un canvi força subtil en el paper de la regulació de la distribució de gra municipal adscrit al *pósito*.²⁰ Ara que el preu del blat ja no era directament controlat (en teoria) per les autoritats municipals i que podia vendre's lliurament a la plaça del mercat, el *pósito* afegí a la seva funció prèvia d'emmagatzemar blat per als temps d'escassetesa una de nova d'influir subtilment en els preus. El *pósito* venia el gra a un nombre fix de flequers que, al seu torn, eren obligats a vendre pa al públic en certs indrets a un preu estipulat pel consell municipal. D'aquesta manera, el lliure comerç de gra continuava, encara que hi havia fleques semi-oficials que servien per mantenir els preus. A més, els flequers no tenien l'obligació de comprar el gra del *pósito* si els seus preus no eren competitius. Així, almenys en teoria, el *pósito* podia exercir alguna influència en el preu del gra a la ciutat.

Però els *pósitos* no foren mai capaços d'acomplir adequadament aqueix paper. En part, com a resultat de fons insuficients i en part a causa de la impos-

18. De fet, el preu del blat el 1766 és igualat o superat diverses vegades entre 1675 i 1810. Això és evident si consultem l'apèndix de gràfics que hi ha al darrera de *Las crisis agrarias en la España moderna* de Gonzalo Anes.

19. Podem veure bons exemples del malestar a Gonzalo ANES, *Antecedentes próximos del motín contra Esquilache*, «Moneda y Crédito», 128 (1974), ps. 219-224. La interpretació estàndard recent dels aldarulls de Squillace era que eren essencialment aldarulls del pa (vid. P. VILAR, *El «motín de Esquilache» y las «crisis del antiguo régimen»*, a «Revista de Occidente», 107 (1972), ps. 199-249 [reproduït a P. VILAR, *Hidalgos, amotinados y guerrilleros*, Barcelona 1982, ps. 93-140, *NdelT*]; i Laura RODRÍGUEZ, *El motín de Madrid de 1766*, «Revista de Occidente», 121 (1973), i *Los motines de 1766 en provincias*, «Revista de Occidente», 122 (1973), ps. 183-207). Aquesta interpretació ha estat durament qüestionada, almenys respecte a Madrid, per Teófanos EGIDO, *Madrid, 1766: 'Motines de Corte' y oposición al gobierno*, a «Cuadernos de Investigación Histórica», 3 (1979), ps. 125-15.

20. El gruix d'aquesta part prové de les recerques personals als arxius locals de la ciutat de Conca (vid. REHER, *La crisis...*, *op. cit.*, ps. 58-59). Les ciutats de la costa sembla que no depenien tan fortament de llurs *pósitos* perquè el trigo de mar no era mai tan distant (vid. José Miguel PALOP RAMOS, *Fluctuaciones de precios y abastecimiento en la Valencia del siglo XVIII*, València 1977, ps. 160-168). Un nombre considerable del problemes plantejats per la obligada liberalització del abasteciment de Madrid es troba a Concepción DE CASTRO, «La política ilustrada y el abastecimiento de Madrid» a *Historia económica y pensamiento social. Estudios en homenaje a Diego Mateo del Peral* (Madrid 1983), ps. 205-235.

sibilitat física d'emmagatzemar prou gra com per contrarestar l'especulació local. A mesura que el gra començava a desaparèixer de la ciutat, el consell de la vila començava a preocupar-se de tenir ple el *pósito*. Pot dir-se amb seguretat que el subministrament de pa, en general, i el manteniment del *pósito* proveït, en concret, eren les preocupacions principals dels dignataris locals; preocupacions que descansaven en una profunda por d'una possible repetició del 1766. Amb aquesta mentalitat, el *pósito* comprava blat sempre que podia, sovint a una gran distància. Els registres municipals són plens d'aquests esforços que, a mesura que augmentava el preu local del blat, esdevenen cada vegada més frenètics. Obligades a pagar, les municipalitats s'endeutaven fortament per tal de tenir ple el *pósito* perquè literalment no podien deixar de tenir-l'hi. Gairebé immediatament se sobrepassaria el pressupost del *pósito* i seguirien reiterades autoritzacions de socórrer a d'altres fonts d'ingressos municipals (el *propios*) per tal de comprar el gra.²¹ Sempre hi havia resistència a aquesta mena de mesures perquè els diners no es tornaven mai i el resultat era ruïnós per a les finances municipals. Si, tanmateix, l'escassetat era prou seriosa, la resistència era sempre vençuda per la necessitat imperiosa de no quedar-se sense blat.

El gra comprat a preus alts per fer cara a necessitats a curt terme era venut invariablement a preus igualment alts.²² Quan els preus assolien un cert nivell, o quan la collita pròxima semblava prometedora, el gra de propietat privada reapareixia en el mercat. Això causava immediatament una baixa en els preus de mercat i el *pósito* era abandonat pels mateixos flequers, que podien trobar gra menys car a d'altres bandes. Hi havia una resistència considerable a abaixar els preus. Tot i així, al capdavant, les queixes que el gra s'estava podrint al *pósito* forçarien la ciutat a abaixar el preu del seu gra.²³ El resultat era un seriós i sovint quasi irreparable dany per a les finances municipals.

D'aquesta manera el *pósito* no acomplia adequadament cap de les seves funcions. En primer lloc, no tenia prou gra per proveir la ciutat sinó per a un període molt curt de temps. A més, tenia molt poc efecte, si és que en tenia, sobre el preu del pa. Quan el gra era abundant i barat, el *pósito* era una institució supèrflua; quan hi havia carestia, no podia fer cara adequadament a la demanda. Atès que la necessitat d'abastar la ciutat era crucial, el blat seria comprat sense tenir en compte la localització o el preu. Això, alhora, forçava el *pósito* a augmentar el preu del pa. Però quan el preu ja havia pujat prou, apareixia més blat al mercat. Aviat queien els preus i la ciutat es trobava en la posició més aviat uncomfortable d'intentar mantenir el preu del pa artificialment alt. Finalment, les pèrdues monetàries eren inevitables. En altres paraules, el *pósito* resultà tenir

21. El setembre de 1802 àdhuc els fons dels *propios* són insuficients per comprar cereals, i la ciutat ha de demanar l'ús de fons destinats a la construcció de la carretera de Conca a Tarancón. Arxiu Municipal de Conca, Actes de 1802, f. 109v i 110, a REHER, *La crisis...*, op. cit., p. 59.

22. GUILLAMÓN, *Las reformas...*, op. cit., ps. 169-172.

23. La incapacitat d'emmagatzemar blat durant períodes llargs de temps és una realitat tot-temps present a l'Espanya moderna. Còrdova el 1508 i Màlaga el 1637 poden servir com a exemples d'això. Yun CASALILLA, *Crisis...*, op. cit., p. 77; i Jesús CASTELLANOS i María Àngeles REGUERO, *La peste en Málaga del siglo XVII (1637): Aproximación a su historia social*, a «Asclepio», XXIX (1977), ps. 109-110.

molta menys flexibilitat que el mateix mercat per adaptar-se a les noves situacions del peru i d'abastament. Tot i pretendre el contrari, en realitat era controlat pel mercat d'una manera sempre desavantatjosa.

El sistema de *pósito*, tanmateix, no era l'únic instrument disponible per a les ciutats. En èpoques de carestia aguda podien adoptar mesures addicionals, totes elles encaminades a impedir la propagació de la fam i en darrer terme el malestar popular. Quan els preus començaven a pujar a la ciutat, el govern municipal emetia primer ordres que prohibien la venda de pa als no-residents. Després, si la crisi era prou greu, tots els no-residents eren expulsats, si bé aquesta darrera mesura no fou mai completament efectiva a causa del fet que la ciutat era també el centre de l'almoïna de l'església que, en aquells moments, consistia en la distribució de pa als pobres.

Si la situació era prou seriosa la ciutat havia d'emprar altres mesures dràstiques per assegurar el subministrament de gra. Per exemple, el 1766 les autoritats d'una ciutat de La Mancha detingueren dues càrregues de blat destinades a Madrid. A Bilbao i a d'altres ciutats no es permetia l'entrada de combois de traginers si no duïen aliments per al poble.²⁴ Implorar els notables locals i les autoritats eclesiàstiques perquè venguessin gra a la ciutat a un preu raonable era un fenomen recurrent en períodes de carestia. La mesura interna més forta que les autoritats municipals podien prendre en èpoques de carestia era la requisita de blat, una pràctica que s'havia iniciat ja al segle XVI. Per exemple, un reial decret del 1790 obligava als particulars que posseïssin blat «que excedeixi el necessari per al manteniment de llurs cases i famílies i per a la sembra de la tardor» a vendre'l a un preu raonable.²⁵ Aquesta mesura fou posada en vigor a la ciutat de Conca el 1803-04. S'inicià una recerca casa per casa sota la direcció del corregidor i altres autoritats locals, però fou debades. Tothom allegà tenir el gra just, i, atès que en darrer terme els inspectors i els inspeccionats eren els mateixos, la recerca no donà resultats positius.²⁶

Una altra mesura freqüent en temps de gran escassetat era l'autorització d'importacions lliures d'impostos de gra de l'estranger per part de la corona. Diversos obstacles impediren que aquesta mesura fos mai verament efectiva, especialment en zones de l'interior. El blat arribava sovint en pobres condicions i diversos mesos després que hagués estat encomanat. Un cop arribat, els ports d'arribada n'impedien sovint la distribució. Aquest fou el cas de Sevilla el 1507, que impedí la circulació del gra a la resta d'Andalusia perquè, en fer-ho, els preus caurien en picat i certs ciutadans rics i la mateixa ciutat perdrien diners. Una situació més aviat absurda, quan hi havia gra en abundància al port de Sevilla però hi havia gent a Sevilla mateix i especialment riu amunt a Còrdova morint-se de fam.²⁷ A més d'aquesta mena d'impediment polític i administratiu a la distribució del gra, l'autorització de les importacions es donava normalment tan tard, que, quan el gra arribava, sovint ja no era necessari, com en el cas d'una dotzena

24. AHN, *Consejos*, lligall 6774, exp. núm. 17, a ANES, *Antecedentes...*, op. cit., p. 223; i A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Alteraciones*, op. cit., p. 26.

25. G. ANES, *Las crisis...*, op. cit., ps. 402-407.

26. D. REHER, *La crisis...*, op. cit., ps. 56-58.

27. Yun CASALILLA, *Crisis...*, op. cit., ps. 140-144.

de viles i pobles de La Mancha el 1804.²⁸ Així, les importacions de gra rarament arribaven a l'interior a temps. Sembla que aquestes importacions tingueren poca, o cap, influència a fer baixar el preu del pa. Normalment aquestes rebaixes tenien lloc perquè es preveia una bona collita.

Una altra mesura d'emergència adoptada pel govern central a la tardor del 1765 i pel setembre del 1803 fou l'autorització de la venda del gra que havia correspost al govern com la seva part del delme, les *tercias reales*, el *noveno extraordinario* i altres drets reials. Almenys el 1803 és clar que això es féu per tal de distribuir llavor als pagesos per a la sembra de tardor i, contràriament a d'altres intents, semblà tenir efectes força positius, ja que en ambdós casos la collita de l'any següent fou més que suficient.²⁹

En conclusió, les crisis de subsistències a les zones urbanes eren acompanyades invariablement de certs factors. Tendien sempre a arruïnar el pressupost municipal i provocar problemes financers als regidors de la ciutat. En segon lloc, un temor latent semblava estar a la base de tota acció governamental: por que s'acabés el blat, una por de possibles tensions socials i polítiques. Això contribuï a fer prendre decisions precipitades i convertí la qüestió del subministrament del pa en l'afer municipal més important i sovint menà a mesures inoportunes. A més, aquelles mesures adoptades tendien a fer augmentar la intentada manipulació governamental del mercat; una manipulació que no fou mai reeixida perquè els components del mercat eren molt més àgils que el govern. Aquests moments també semblen acompanyats per un increment generalitzat de les tensions socials. Aquestes no tan sols afectaven les relacions entre el populatxo afamat i els dignataris municipals —una tensió que rarament abocava a una acció violenta—, sinó també dins de les *élites* locals de la ciutat, entre la ciutat i el seu camp circumdant, entre la ciutat i les grans capitals, entre la ciutat i el govern central. Totes aquestes qüestions seran tractades en un context més ampli en un altre moment d'aquest article.

Les mesures concretes adoptades tendien a ser poques, no gaire efectives i arribaven tard. Això es devia en part a una pobra i precipitada administració, així com a una manca d'acció preventiva. La reforma del 1765 era un pas endavant, malgrat els seus defectes. Malauradament, el remei no podia ésser simple, atès que els problemes conjunturals reposaven en un d'estructural: en la mesura que l'economia agrícola era essencialment de subsistència i que els sistemes de transport no eren prou eficaços per contrarestar aqueixa realitat, les reiterades males collites i la manipulació del mercat eren fets inevitables de la vida.

28. Això succeí el 1803-4. La importació de gra havia estat autoritzada el setembre del 1803 encara que, en el moment que el gra arribà a les ciutats portuàries l'estiu del 1804, el Consell de Castella descobrí que la majoria de les viles ja no el necessitaven (AHN, Consejos, lligalls 49.195, 11.506 i 11.500). Aquest i d'altres aspectes de les importacions de cereal han estat coberts amb detall per G. ANES, *Las crisis...*, op. cit., ps. 413-423. Vegeu també PESET, *Hambre...*, p. 245.

29. AHN, Consejos, lligall 4.024, núm. 102; AHN, Consejos, llibre 1.501, números 125, 127 i 131. Vegeu també ANES, *Antecedentes...*, p. 223.

LES EPIDÈMIES

Les crisis de subsistències, que ja eren prou terribles, anaven acompanyades sovint per un altre agent mortal encara més eficaç: la malaltia epidèmica. Sovint, quan el preu del pa ja havia començat a disminuir, feien aparició les malalties. És important insistir en el tàndem carestia-malaltia, perquè, tot i que hi havia moments de carestia que no eren seguits d'epidèmies, rarament, o mai, no podem trobar exemples d'epidèmies que no vagin acompanyades o precedides per períodes de males collites, inflació o escassetat.³⁰ Al llarg del període que estem estudiant les diferents malalties canvien. Mentre que la pesta és el principal agent mortífer durant una gran part dels segles XVI i XVII, la malària, la verola, el tifus, la febre groga i finalment el còlera la reemplaçaran durant els darrers segles.³¹ Tot i que aquestes malalties poden ésser endèmiques o epidèmiques en origen i poden provocar morts prou divergents en les poblacions afectades, la dinàmica que segueixen a les zones urbanes és en gran part la mateixa. L'arribada de la malaltia a la ciutat és normalment ràpida, terrible i total; a vegades la gran mortalitat té lloc en qüestió de pocs dies o setmanes.³² Durant aquest període més o menys breu la ciutat és aïllada totalment i sovint en resulta el caos administratiu. Més que les malalties mateixes, l'objecte d'aquesta secció serà la manera amb què les institucions urbanes intentaren fer cara a aquestes crisis.³³

Mentre la malaltia és lluny, trobem un interès considerable tant de part de la corona com de les autoritats locals d'estar ben informats.³⁴ Un cop s'acosta

30. Teòricament una autèntica epidèmia com la pesta no necessitava necessàriament ésser associada amb una carestia d'aliments; encara que la nostra documentació històrica associa invariablement les dues. Aquest és el tema de fons de l'article de John H. POST «Famine...», *op. cit.*, ja citat.

31. Una excel·lent revista dels principals agents mortals a Espanya entre el segle XVI i el XIX podem trobar-la a Vicente PÉREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior, siglos XVI-XIX* (Madrid 1980), ps. 69-85. *Vid.* també William H. McNEILL, *Plagues and Peoples* (Nova York 1976), especialment els capítols IV-VI.

32. Com un exemple d'això podem agafar l'epidèmia de còlera de Barcelona el 1834 que es concentrà en un període de menys d'un mes, i la mortalitat més gran succeí en uns pocs dies. Jordi NADAL, *La población española (siglos XVI a XX)* (Barcelona 1973^a), ps. 151-153.

33. Les anàlisis de les malalties epidèmiques han crescut enormement a Espanya en els darrers anys gràcies en bona part als qui formen el grup de la revista «Asclepio», molts dels quals seran citats en aquest article. Per a una visió general del tema, *vid.* *Muerte en España (política y sociedad entre la peste y el cólera)* (Madrid 1972), de José Luis i Mariano PESET.

34. Això és especialment clar quan la malaltia (pesta) es centrava a fora, com en el cas de la pesta a Milà (1629-1631) i la pesta a Marsella (1720). *Vid.* Joan RIERA i J. M. JIMÉNEZ MUÑOZ, *El doctor Rossell y los temores en España por la peste de Milán (1629-1631)*, «Asclepio», xxix (1977), ps. 283-295; i Mariano PESET, Pilar MANCEBO i José Luis PESET, *Temores y defensa de España frente a la peste de Marsella de 1720*, «Asclepio», xxiii (1971), ps. 131-189. La distància té un paper important per a les autoritats d'Archidona, que són ben conscients del progrés de la pesta a Màlaga, Còrdova, Granada i Sevilla, però que ignoren la seva presència a pobles distants només 20 km. *Vid.* Bernard VINCENT, *La peste atlàntica de 1596-1602*, «Asclepio», xxviii (1976), p. 23. L'abril del 1648 Granada s'assabenta de l'avenç de la pesta des de València, a través de Múrcia, cap a Granada, i es prepara d'acord amb això. *Vid.* Bernard VINCENT *Les pestes dans le royaume de Grenade au XVIe et XVIIe siècles*, «Annales ESC» (1969), 6, ps. 1511.

a la ciutat, tanmateix, sembla créixer una resistència estesa a reconèixer l'epidèmia com a tal. És la por d'anomenar la pesta pel seu nom, la *peur du mot*, que reserva la paraula per al passat o per a d'altres ciutats. A casa és anomenada la «malaltia» o amb altres eufemismes similars.³⁵ Tot i que és predominant durant els segles XVI i XVII, no és inusual trobar exemples d'aquesta reacció ben entrat el segle XIX.³⁶ La vacil·lació provocada per la por dificulta, encara que no necessàriament impedeix, l'adopció de mesures efectives. La indecisió i la disputa marcaven sovint la diagnòsi mèdica de la malaltia, les seves causes i les mesures preventives, mèdiques i sanitàries a adoptar. Aquestes disputes tendien a afectar les relacions entre els metges, entre els metges i les autoritats, entre els metges i la gent de la ciutat, o entre les autoritats i el poblato, i eren obstacles addicionals a una acció decisiva.³⁷

La lluita contra l'epidèmia se centrava en certes àrees que ens agradaria esmentar breument. L'aïllament efectiu de la ciutat de l'exterior era un dels principals propòsits de les autoritats. Es tancava la ciutat, especialment als viatgers procedents de zones conegudes o sospitoses de ser contagiades per la malaltia. Per tal d'assegurar l'efectivitat d'aquest aïllament, les portes de la ciutat eren guardades per oficials i ciutadans l'ajuda dels quals era demanada moltes vegades a la força.³⁸ Els que venien d'àrees contagiades eren posats en quarantena

35. Aquesta actitud és recurrent i és citada per la majoria d'autors. Bartolomé BENASSAR en dona diversos exemples: *Recherches sur les grandes épidémies dans le Nord de l'Espagne à la fin du XVIe siècle* (París 1969), p. 23.

36. Per tal d'«evitar l'alarma», les notícies de les primeres morts de febre groga són amagades a Barcelona (José DANÓN, *Un brote de fiebre amarilla en el Puerto de Barcelona en 1803*, «Asclepio», XXIX (1977), p. 120. En una data tan tardana com el 1865, durant l'epidèmia de còlera a Madrid, trobem tàctiques semblants (Antonio FERNÁNDEZ GARCÍA, *Enfermedad y sociedad. La epidemia de còlera de 1865 en Madrid*, «Cuadernos de Investigación Histórica», 3 (1979), ps. 156, 176 i 184.

37. Vegeu José Luis PESET, Elvira ARQUIOLA, Mariano PESET, Santiago LAPARRA i María Fernando MANCEBO, *Los médicos y la peste de Valencia de 1647-48*, «Asclepio», XXIX (1977), ps. 218-221. Entre els múltiples exemples d'aquestes disputes podem citar: la resistència de les autoritats de la València del segle XVIII a implantar mesures que limitin el conreu de l'arròs, que se sabia que era un agent important de la difusió de la malària (José Luis PESET, *Epidemias y sociedad en la España del Antiguo Régimen*, «Asclepio», XXIX, 1977, ps. 47-49; publicat també lleument modificat a «Estudios de historia social», 4 (1978), ps. 7-28); els aldarulls a Cartagena quan, el 1676, fou declarat de nou l'estat de pesta (F. CASAL MARTÍNEZ, *Dos epidemias de peste bubónica en Cartagena en el siglo XVII*, «Murgetana», 3, 1951, p. 77); o finalment la controvèrsia entre el corregidor i els metges de la ciutat de Conca el 1804 sobre si les febres eren infeccioses o no (Arxiu Municipal de Conca, Deliberaciones municipales, 1804, 94v-99) Hi ha discussions contínues entre els doctors mateixos sobre l'origen bacterià o miasmàtic de la malaltia, especialment al segle XIX. Per a una història de la disputa, *vid.* William McNEILL, *Plagues...*, *op. cit.*, ps. 234-24.

38. Com a exemples podem citar el cas de Burgos el 1493 (J. M. JIMÉNEZ MUÑOZ, *Noticia sobre pestes en el reino de Castilla (1478-1494)*, a «Cuadernos de Historia de la Medicina Española», XIII (1974), document núm. 5); Còrdova el 1507 (FORTEA, *Córdoba...*, *op. cit.*, p. 109); Càceres a principis del segle XVII (Ángel RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, *Cáceres: población y comportamientos demográficos en el siglo XVI*, 1977, p. 74); Talavera el 1597 (María del Carmen GONZÁLEZ MUÑOZ, *Epidemias y enfermedades en Talavera de la Reina (siglos XVI y XVII)*, «Hispania», 126 (1974), p. 155); València el 1647 (M. PESET, S. LA PARRA, M. F. MANCEBO, E. ARQUIOLA, i J. L. PESET, *Gobierno y poder político en la peste de Valencia de 1647-48*, «Asclepio», XXIX (1977), p. 244); o Conca el 1804 (Arxiu Municipal de Conca, deliberacions municipals de 1804).

fora dels límits de la ciutat i tots els viatgers eren obligats a provar, normalment per mitjà d'una mena de passaport o certificat de salut que era signat a cada ciutat per on passaven, que havien estat exposats al contagi. Ambdues mesures apareixen al llarg del període que tractem.³⁹ A causa de les temors sovintejades de l'origen forà de la malaltia, el control de les zones costaneres rebia una atenció especial. Una innovació important durant el segle XVIII fou l'ús de soldats per a la tasca d'aïllar zones; una responsabilitat que prèviament havia recaigut només a les espatlles municipals.⁴⁰ A més, els pobres i vagabunds no-residents eren expulsats sempre de la ciutat, ja que es creia que eren una font de pestilència o de la seva propagació.⁴¹ Finalment, es feren esforços per posar tots els focus possibles de malaltia —com ara hospitals o presons— fora dels murs de la ciutat. Per molt ben organitzades i severes que fossin aquestes mesures, rarament reeixien, a causa de la pràctica impossibilitat de mantenir la ciutat aïllada completament del món exterior. Aquestes mesures dificultaven severament l'activitat econòmica, significaven una carestia immediata i trobaven una subtil resistència per part de la ciutadania, sense que els importessin quantes fuetades es donarien als infringidors, o per «raonable» que semblés l'aïllament.

Des del principi mateix eren establertes diverses comissions, tant a nivell local com a nivell nacional. Les locals eren formades per representants de diferents sectors de la vida municipal i eren encapçalades normalment pel corregidor reial i coordinades per metges.⁴² Actuant en qualitat de més que simples assessors, tenien autoritat per coordinar la batalla contra la malaltia. Això incloïa finançar la defensa, el principal maldecap de les societats urbanes de l'època moderna, i organitzar el subministrament alimentari municipal, que era directament afectat per l'epidèmia. Per tal d'ajudar a centralitzar la batalla contra les malalties epidèmiques, el reformisme borbònic creà la Junta Suprema de Sanidad com el coordinador de la salut pública nacional que tenia autoritat sobre les juntes locals. A part la seva capacitat d'aïllar regions senceres, com succeí amb el Llevant el 1720 i a Andalusia a principis del segle XIX, patia normalment d'un excés de burocràcia i d'una manca de metges.⁴³ Fins i tot en una data tan tardana com a principis del segle XIX la batalla contra la malaltia epidèmica sembla que continua essent una batalla local.

39. A Còrdova el 1600 s'exigí a tots els pobres una llista entorn del coll on fossin escrits els noms dels llocs que havien visitat (FORTEA, *Córdoba...*, op. cit., p. 202).

40. La por a la pesta de Marsella el 1720 estimula intents seriosos d'aïllar tota la línia de la costa (M. PESET et al., *Temores...*, op. cit., ps. 145-149).

41. Andrew APPLEBY ha suggerit certament *que aquest podria haver estat el cas (Famine...*, op. cit., p. 12).

42. La Junta del Morbo, establerta a Castelló el 1647, era composta per 2 cavallers, 2 ciutadans, 2 artesans i dos pagesos (Luis S. GRANJEL, *Las epidemias de peste en la España del siglo XVII*, «Asclepio», XXIX, 1977, p. 24). El mateix any, a València, la Junta de Sanitat era composta pel virrei, l'arquebisbe, 2 jutges, l'arxidiaca, un dominià, un cavaller i un canonge (PESET i altres, *Gobierno...*, op. cit., p. 246). A Osuna el 1600, metges, farmacèutics, capellans i sagristans (VINCENT, *La peste...*, op. cit., p. 22). Aquestes juntes locals continuen organitzant la batalla contra la malaltia el segle XIX quan, en el cas de Conca, totes les accions efectives de la Junta de Sanidad i la Junta de Socorro són preses a nivell local (REHER, *La crisis...*, op. cit., ps. 63-64).

43. Vegeu PESET, *Epidemias...*, op. cit., ps. 44-45.

Les mesures concretes adoptades contra la malaltia són semblants a les practicades arreu d'Europa a l'època, i poden ésser classificades en dues categories generals: mesures sòcio-higièniques i mesures terapèutiques. Totes elles emanaran específicament de fonts locals, ja sigui el consell de la vila, els metges o les juntes locals.

A part l'esmentada expulsió dels no-ciudadans indigents i la restricció de l'entrada per a tots els provinents de les zones afectades, les mesures socials contra la malaltia epidèmica cobrien diversos fronts. En primer lloc, els esforços principals eren per assegurar el subministrament d'aliments als pobres, ja que la malnutrició serà considerada sempre una de les principals causes de la malaltia; els captaires eren aplegats i se'ls donava menjar o almoïna.⁴⁴ Hom posava severes restriccions a les reunions públiques: les fires, les curses de bous i les festes normalment eren anul·lades com, a vegades, certes manifestacions de fervor religiós.⁴⁵ El 1649, a Còrdova, hom aconsellà fins i tot dormir bé i moderació en l'activitat sexual.

Les ciutats de l'època moderna no es distingien exactament per la seva netedat, tot i que en moments de malaltia epidèmica es feien esforços concertats per millorar la higiene pública. Des de finals del segle xv fins a mitjan segle xix certes mesures foren utilitzades constantment.⁴⁶ Hom feia responsables els ciutadans de la neteja dels carrers davant de les seves cases; la roba i les pertinences dels morts havien de ser cremades, i llurs cases emblanquinades de nou; s'assegurava la qualitat del menjar i certs productes podien ésser prohibits, si bé no veiem cap coherència general en els aliments triats;⁴⁷ i els abocadors d'escombraries eren traslladats fora de la ciutat. Les presons eren considerades els agents tradicionals de la propagació de la malaltia i tendien a ser netejades o traslladades fora dels límits de la ciutat. La purificació de l'aire per mitjà de fogueres enceses amb fusta aromàtica era un fenomen recurrent a tota l'Espanya moderna.⁴⁸ L'en-

44. Per exemple, durant l'epidèmia de malària del 1785, Cartagena intentà d'establir una Casa de Misericòrdia per tal de donar ajut als pobres. Fou finançada majoritàriament amb fons eclesiàstics (CASAL, *Dos...*, op. cit., ps. 82-83).

45. El 1803 i el 1804, les esglésies de Màlaga són tancades per ordre del Dr. Arejuela, amb l'aprovació del cap de la Junta de Sanidad i el bisbe (Juan L. CARRILLO i Luis GARCÍA BALLESTER, *Repercusiones sociales de la epidemia de fiebre amarilla de Málaga (1803-1804) Posturas tradicionales e ilustradas en el estamento eclesiástico*, «Asclepio», xxix, 1977, ps. 80-95. [aquest article fou publicat en la seva totalitat sense notes explicatòries com un capítol d'*Enfermedad y sociedad en la Málaga de los siglos XVIII y XIX I. La fiebre amarilla (1741-1831)* (Málaga 1980), cap. iv].

Molts segles abans, mesures semblants foren preses a Orvieto durant la Pesta Negra (Elisabeth CARPENTIER, *Une ville devant la peste: Orvieto et la Peste Noire de 1348*, París 1962, ps. 131-133).

46. Moltes de les mesures suggerides pels metges del segle xvii són resumides per PESET i altres (*Los médicos...*, op. cit., ps. 240-241). Les seves fonts primàries són Vargas Valençuela i Gavaldà.

47. El 1599 Màlaga prohibeix la venda de bacallà, mongeta de lima, mató, cargols i llet, sota l'amenaça de multes i empresonament. La venda de verdures és prohibida a València el 1647-48. Medina del Campo retira les gallines i el peix fresc del mercat el 1599.

48. Hi ha també en ocasions mesures estranyes preses per a purificar l'aire. El gener del 1597, a Santander, 15 vaques, 10 xais i 20 cabres són passejats entorn de la ciutat «per tal de consumir i gastar la pobre qualitat i corrupció de l'aire» (BENASSAR, *Recherches...*, op. cit., p. 25).

terrament dels morts era una causa justificada de preocupacions per a les autoritats municipals. Existeixen múltiples edictes que regulen la contractació dels enterraments, la profunditat de les tombes, el temps transcorregut entre la mort i l'enterrament i la separació dels morts malalts dels altres difunts. En èpoques d'especial gravetat eren prohibits els enterraments a les esglésies i totes les tombes havien d'ésser cobertes amb calç viva. A vegades els cementiris eren tapiats, i els esclaus i els presoners havien de cavar tombes. De tant en tant hi havia intents d'enterrar els morts fora dels límits de la ciutat, encara que aquest pas totalment racional no esdevingué mai efectiu fins a la dècada del 1830.⁴⁹ Totes aquestes mesures tenien un aspecte en comú: eren aplicades durant l'epidèmia, però mai abans o després. Aquesta incapacitat de les autoritats d'emprendre accions realment efectives és un testimoni del fet que la salut pública era considerada important pels dignataris municipals només quan es trobaven davant de la presència immediata de la malaltia epidèmica. És també una raó important de per què la defensa contra la malaltia no era realment mai efectiva fins a temps relativament recents.

Si les mesures socials i higièniques tenien un èxit limitat en la batalla contra l'epidèmia, les mèdiques no en tenien gairebé cap. Fer sagnar els tumors i aïllar els malalts eren gairebé les úniques àrees efectives de l'acció mèdica. Al llarg del nostre període l'única millora qualitativa en l'assistència dels malalts prové de l'increment de l'ús de quinina durant el segle XVIII.⁵⁰ Encara que no guaria el malalt i no era efectiva per a la pesta, alleujava els sofriments dels afectats per la malària, un dels principals agents mortals del segle XVIII. Des de bon principi s'instal·laven hospitals, normalment fora dels límits de la ciutat. Eren finançats i atesos per l'Església i les institucions civils locals i, tot i que llur efectivitat en el tractament ha estat posada en qüestió, eren considerats un important baluard contra la malaltia.⁵¹ En conjunt, tanmateix, podem dir que

49. La crisi del 1804 a Conca estimularà el primer intent de traslladar el cementiri fora de la ciutat (Arxiu Municipal de Conca, Deliberacions municipals, 2 de maig de 1804). Per a resum interessant de la problemàtica dels cementiris, *vid.* Petas B. GOLDMAN, «Mitos liberales, mentalidades burguesas e historia social en la lucha en pro de los cementerios municipales», a *Homenaje a Noel Salomon: Ilustración española e Independencia de América* (Gil Novales, A., ed.) (Barcelona 1979), ps. 81-93.

50. La difusió progressiva de l'ús de quinina, deguda parcialment a l'«opiata» del Dr. José de Masdevall, coincidirà amb una disminució en l'ús de la sagnia com a tècnica terapèutica (PESET, *Epidemias...*, *op. cit.*, ps. 47-51).

51. Encara que la financiació podia ser civil o eclesiàstica, o una combinació d'ambdues, normalment els hospitals eren sota el control de la ciutat, assistits pel clergat regular i sota la supervisió de metges com en el cas de València en 1647-48 (PESET i altres, *Gobierno...*, *op. cit.*, p. 245). El 1587 la ciutat de Medina del Campo crearà l'Hospital General en un intent de fusionar-ne diversos de petits i coordinar així els esforços en aquesta línia (Alberto MARCOS MARTÍN, *El sistema hospitalario de Medina del Campo en el siglo XVI*, «Cuadernos de Investigación Histórica», 2 (1978), ps. 341-362). Finalment, l'hospital podia tenir un paper més ampli en la lluita contra la malaltia que la mera cura dels malalts. Aquest era el cas de Santiago de Compostela el 1768-69 on, a part de discutir amb les autoritats municipals sobre la vàlua relativa de la sagnia, tindrà un paper actiu en l'organització de la defensa i en atendre altres aspectes de l'epidèmia (Delfín GARCÍA GUERRA, *Epidemiología gallega del siglo XVIII: su repercusión sobre el Hospital Real de Santiago*, «Asclepio», xxx, 1977, ps. 162-164).

la medicina guanyà poques batalles, si es que en guanyà cap, contra la gran malaltia fins ben entrat el segle XIX.⁵²

Tots els esforços contra la malaltia portats a nivell local són subjectes a certs factors que en condicionen la possible efectivitat. Alguns són específicament humans i d'altres relatius a les estructures de la societat a l'època moderna, i tots ells persisteixen al llarg del període tractat. És a aquests aspectes més generals i potser permanents de la malaltia epidèmica que dirigirem ara la nostra atenció.

La por era un factor omnipresent en moments de malaltia epidèmica. Podem trobar-ne testimonis en moltes de les històries contemporànies o en abundant material dels arxius locals, en la indecisió mostrada per les institucions urbanes per fer cara a la realitat d'una epidèmia que s'acosta o que ja és present. És natural suposar-ne l'existència; la ciutat és sola i assetjada per un enemic invulnerable.⁵³ Ha esdevingut un ostatge dels fets o dels capricis del seu enemic, que no pot combatre efectivament. En una situació com aquesta, l'única reacció raonable, d'acord amb un vell proverbi, era fugir tan ràpidament, tan lluny i per tant de temps com fos possible.⁵⁴ i fugien! La nostra època és plena de casos de fuga oberta de les autoritats municipals, reials i eclesiàstiques, juntament amb d'altres *élites* locals.⁵⁵ Encara que hom podria pensar que aquest no era més que una anècdota més dels poderosos abandonant els pobres, la realitat és molt més complexa. Malgrat que els qui quedaven i organitzaven la lluita eren tinguts en estima als ulls dels seus conciutadans, sembla que no es llençava cap estigma especial contra els qui fugien.⁵⁶ Un cop havia passat l'epidèmia, la majoria dels qui havien fugit es reintegraven a la vida local sense provocar tensions aparents. De fet, l'única restricció a la fugida sembla que era la pròpia capacitat física i econòmica dels qui marxaven. El 1647 trobem que els ciutadans de Cartagena havien fugit a les muntanyes i «es disputaven les coves» en un esforç desesperat

52. Al respecte compartim l'opinió de Thomas McKEOWN (*The Modern Rise of Population*, Londres 1976, cap. v).

53. El 1599, Juan de Arroyo, rector de Talavera de la Reina, descrivia la por provocada per l'epidèmia en aquests termes: «El miedo era tal que ni padre a hijo, ni hijo a padre no abia quien diera una jarra de agua a los enfermos... Los curas... sacramentando, huyesen no se pagase tan mala enfermedad» (GONZÁLEZ MUÑOZ, *Epidemia...*, op. cit., p. 160). El 1506 a Còrdova, Bernáldez descriu el mateix terror: «non podian valer los padres a los hijos, ni los hijos a los padres é los vivos huían de los muertos» (a YUN CASALILLA, *Crisis...*, op. cit., p.111).

54. «Huir luego, lejos y por largo tiempo» (la grafia ha estat modernitzada acf).

55. Un bon exemple de fuga el dóna el corregidor de Múrcia, que no només vol abandonar la seva ciutat infestada per la pesta sinó que també insisteix a rompre l'aïllament imposat per Cartagena que també cau sota la seva jurisdicció el 1646. Per tal de fer-ho, fins i tot menteix sobre l'estat de la salut a Múrcia. No cal dir-ho, li és negada l'entrada (CASAL, *Dos...*, op. cit., ps. 47-49).

56. Exemples d'estima pública envers els qui restaven i lluitaven podem trobar-los ja el 1490 a Còrdova (JIMÉNEZ, *Noticias...*, op. cit., p. 351). El 1570 la majoria de les *élites* de Jerez de la Frontera fugiren. Aquest no és el cas del corregidor, el qual no només es queda, sinó que organitza tot el sistema de defensa de la ciutat (des de fundar un hospital fora dels límits de la ciutat, a obtenir donacions dels rics per distribuir-les entre els pobres). Quan després els funcionaris reials volen traslladar-lo, la ciutat protestarà (Bernard VINCENT, *Las epidemias en Andalucía durante el siglo XVI*, «Asclepio», XIX, 1977, p. 356).

de sortir del rastre de l'epidèmia.⁵⁷ Encara que no dubtem de la natura «específica de classe» de la malaltia epidèmica, tant en termes de morbiditat com de possibilitats d'escapar-ne, només un replantejament del paper de, diguem, la fugida de l'epidèmia ens ajudarà a explicar la incidència relativament escassa de les revoltes socials i polítiques arran d'una crisi de mortalitat. Una conseqüència directa negativa d'aquesta tendència, tanmateix, és que el govern municipal i l'organització de la defensa se'n ressentien. El govern podia ésser mutilat o fins i tot inexistent durant setmanes en el punt culminant de la malaltia.⁵⁸ Això, certament, resultava un impediment seriós perquè, a part de limitar estructuralment la capacitat de reacció, tots els qui fugien esdevenien agents potencials en la propagació de la malaltia.

La presència de l'epidèmia també produïa la reacció humana contrària de solidaritat. Durant aquestes èpoques certs individus portaven la major part de la lluita gràcies a llur dedicació i autosacrifici. Alcaldes o regidors que coordinaven les mesures sanitàries, el clergat regular i els metges que tenien cura dels malalts eren no només els herois, sinó també les primeres víctimes de la malaltia epidèmica. És gràcies a ells que la ciutat no resta mai completament abandonada o sense defensa. Certament, podem trobar molts exemples d'organització eficaç de la solidaritat local en moments de mortalitats de crisi. La por condicionà certament totes les formes de reacció contra la malaltia epidèmica, encara que no provoca necessàriament un abandonament general de l'home per l'home. La solidaritat també existeix i esdevé la base de la lluita contra la malaltia.

Un altre factor important que tendeix a condicionar tots els altres és el fet que l'aparició o el mer rumor de la malaltia tenia efectes desastrosos sobre l'economia local. Els esforços per isolar la ciutat tendien a comportar la paralització de les activitats comercials, creava escassetesa de treball, provocava augment de preus i, a més, tendia a minar l'economia local.⁵⁹ En molts casos les interrupcions en l'economia local causades pels esforços a combatre la malaltia tenien efectes perdurables i bàsicament negatius.⁶⁰ Tots els afectats per les dificultats econòmiques (una gran majoria de la població de la ciutat) iniciaven una subtil però ferma resistència contra la majoria de mesures sanitàries, especialment les relatives a l'aïllament de la ciutat, que, a la vegada, representaven l'única possibilitat de la ciutat d'escapar a la devastació. El contraban no era més que la forma més visible de resistència, ja que existien també formes molt més subtils

57. La ciutat és deixada pràcticament buida i només hi restaren 102 *vecinos* (CASAL, *Dos...*, *op. cit.*, ps. 52-54).

58. El 1506, Còrdova està sense cap mena de govern durant un mes i mig (Yun CASALLA, *Crisis...*, *op. cit.*, ps. 110-111). No he trobat exemples d'aquesta mena d'interrupció dràstica de la vida municipal després de la darrera meitat del segle disset.

59. S'ha afirmat que la presència de la pesta produeix carestia degut a la por que l'acompanya. *Vid.* PESET i altres, *Temores...*, *op. cit.*, p. 184; GRANJEL, *Las epidemias...*, *op. cit.*, ps. 19-20). A Talavera, el 1599, els ciutadans es queixen que les mesures d'aïllament arriuen la collita de raïm (GONZÁLEZ MUÑOZ, *Epidemias...*, *op. cit.*, p. 155).

60. El 1600 Martín González de Cellerigo, un lletrat de l'Audiència de Valladolid, escriví a Felip II i relacionà la pesta de 1598-1600 amb el «declivi d'Espanya» i proposà solucions tant mèdiques com econòmiques per a remeiar la situació. *Vid.* Antonio CARRERAS PANCHÓN, *Dos testimonios sobre la epidemia de peste de 1599 en Valladolid*, «Asclepio», xxv (1973), ps. 351-357.

d'influència. La dilació freqüent a declarar l'estat de pesta i la precipitació a publicar un certificat de bona salut responien molt probablement als esforços per part de les autoritats de protegir els interessos econòmics de la ciutat. Encara que aquest interès i aquesta resistència són lògics, tenien efectes desastrosos sobre els esforços locals de defensa. Les ciutats a l'època moderna no eren capaces d'assolir l'aïllament total, perquè, entre altres coses, ni tan sols llurs poblacions ho desitjaven.

Un corollari d'aquests efectes econòmics de la malaltia epidèmica era la incapacitat general de les ciutats de finançar llurs propis esforços defensius. Lluitar contra la malaltia no fou mai barat, i per afrontar les crisis a curt termini les ciutats demanaven, i generalment obtenien, autorització de la corona a manllevar dels ingressos municipals (els *propios*). Una conseqüència de gairebé totes les epidèmies sembla ser un increment de l'endeutament. Préstecs obligats, impostos especials sobre els rics i l'Església, la venda dels *censos* i altres mesures extraordinàries seran adoptades però amb èxit relatiu,⁶¹ i poden produir reaccions molt adverses entre la gent.⁶² L'estat ruïnós de les finances municipals podia ser alleujat parcialment arran de la crisi per la intervenció reial. Aquesta ajuda podia prendre la forma de préstecs, dispensa de pagar l'*alcabala* durant breus períodes de temps o suspensió temporal dels pagaments del deute.⁶³ Una vegada més trobem una situació d'una ciutat aclaparada per una crisi i per les dificultats econòmiques que causa; i, tot i així, encara que limitada, l'acció municipal no és completament impossibilitada.

Una explicació freqüent de les causes de les malalties epidèmiques i, més en general, dels períodes de dificultats seria que són una mena de càstig diví pels pecats de la societat. Encara que aquesta mena d'explicació no semblava excloure formes d'anàlisi més seculars, era invariablement present en èpoques de crisi. A més a més, les èpoques de mortalitat de crisi anaven acompanyades sempre per un increment del sentiment religiós popular. Les processons en honor de sants com sant Roc i sant Sebastià durant els moments de malaltia, així com els tedèums per celebrar llur fi eren elements innegables de la cultura popular en moments de desgràcia.⁶⁴ A vegades, com a València el 1647 o a Màlaga el 1803,

61. El 1652 la situació econòmica de Saragossa era tan desesperada que es veié obligada a utilitzar els estalvis privats dipositats al banc local (*tablas de cambio*) per tal de fer front a un deute municipal fins i tot més gran. Vegeu E. BALAGUER PERIGÜELL i R. BALLESTER AÑÓN, *Repercusiones de la epidemia de peste de Zaragoza de 1652*, «Asclepio», xxix (1977), ps. 70-71.

62. El 1645, la distribució d'un impost de 1.000 *reales* entre els ciutadans de Cartagena per tal de pagar els guardies de les portes de la vila topa amb una forta protesta. La por als aldarulls polítics impedirà la seva recaptació i la ciutat acaba pagant els guardies de la seva butxaca. Vid. CASAL, *Dos...*, *op. cit.*, ps. 39-40.

63. El 1637, per exemple, la corona fa un préstec a la ciutat de Màlaga sobre la declaració d'estat de pesta pel Consell de Castella i l'any següent insistirà que cal tornar-lo (Jesús CASTELLANOS i María Angeles REGURO, *La peste...*, *op. cit.*, ps. 106-113).

64. En són exemples Santander el 1597, on els pecats públics són denunciats, o Vilallón el 1599 o Màlaga i erez els anys 1580, on són dutes en processó imatges de sant Roc i sant Sebastià (BENNASSAR, *Recherches...*, *op. cit.*, p. 26; Elena MAZA ZORRILLA, *Vilallón de Campos y la peste de 1599*, «Cuadernos de Investigación Histórica», 2 (1978), ps. 380-381; i VINCENT, *Las epidemias...*, *op. cit.*, ps. 356-357). Certs autors han intentat demostrar, de forma bastant poc convincent, que l'església utilitzava els períodes de crisi per a les seves

el bisbe era obligat a restringir aquestes activitats per por que no contribuïssin a la difusió de la malaltia. Aquesta mesura és extremament impopular. Encara que aquest fervor religiós pot ser considerat anticientífic, satisfà una necessitat psicològica molt important per a poblacions assetjades per un enemic invisible que no permet cap defensa efectiva. Una explicació, per espúria i ineficaç que sigui, pot oferir consol a un populatxo d'altra banda aterroritzat. El fet que no hi hagi cap intent de desacreditar aquesta manera de combatre l'epidèmia ens porta a creure que les autoritats més lletrades sentien que el consol espiritual ofert per la religió popular era tan important, o més, en la batalla contra l'epidèmia que l'aïllament o d'altres mesures higièniques o mèdiques.

A part aquest paper, l'Església aconsegueix moltes altres funcions en temps d'epidèmia. Tal com ocorre amb d'altres grups, el clergat mostra reaccions àmpliament divergents a la crisi. Mentre que alguns prenen la primera oportunitat de fugir o de treure profit econòmic de la desgràcia, d'altres tindran cura dels malalts o ajudaran a organitzar la defensa fins que en caiguin víctimes.⁶⁵ De manera més important, l'Església aconsegueix certs papers estructurals en la lluita contra la mort. La cura dels malalts li corresponia (especialment al clergat regular). El bisbe i altres càrrecs eclesiàstics tenen papers clau en la coordinació dels esforços defensius. Totes les juntes locals es nodreixen en part del clergat i són fundades sovint per aquest; i no és estrany de trobar el bisbe col·laborant amb les autoritats civils en la publicació de certs edictes.⁶⁶ Finalment, l'Església pot i és cridada a ajudar a complementar les deficientes finances municipals. Aquest paper dual, material i espiritual, fa que l'Església sigui una baula vital en tota resistència municipal a la crisi epidèmica.

Sens dubte, els metges eren les figures clau en la batalla contra la malaltia epidèmica. Encara que llurs contribucions mèdiques a l'eliminació de la malaltia eren severament limitades, eren els principals organitzadors dels esforços defensius. Ben poques mesures, si no cap, eren preses per la Junta de Sanidad o pel

pròpies finalitats propagandístiques. Per exemple, *vid.* CARRILLO i GARCÍA BALLESTER, *Repercusiones...*, *op. cit.*, ps. 74-95.

65. El 1507 i 1508 els capítols catedralicis donen permís a llurs membres per abandonar les ciutats, excepte als qui estan «encarregats de la cura de les ànimes» (VINCENT, *Epidemias...*, ps. 351-352). A Màlaga el 1637 alguns canonges i *regidores* fugen i una part del clergat s'aprofita de la malaltia per importar grans quantitats de vi per tal de vendre'l il·legalment (CASTELLANOS i REGUERO, *La peste...*, *op. cit.*, p. 112). Un exemple de l'actitud contrària podem trobar-lo a Sevilla el 1649, on 1.025 monjos moren assistint els malalts i només 39 sobreviuen (i cap d'aquests no havia romput la clausura) (BENASSAR, *Recherches...*, *op. cit.*, ps. 76-77).

66. És el cas de Màlaga el 1637, on el bisbe no solament funda la Junta de Socorro sinó que intervé també en defensa de l'autoritat civil que era acusada d'haver administrat pobrament la defensa (CASTELLANOS i REGUERO, *La peste...*, *ibid.*, ps. 111-113). El 1741 els rectors de les parròquies de Segòvia tenen un paper important en la difusió de la informació relativa a l'epidèmia de verola (Juan RIERA, *Noticia de una epidemia segoviana de viruela (1740-41)*, «*Asclepio*», xxix (1977), ps. 310-315). El 1652, els jesuïtes i els caputxins de Saragossa atenen diversos hospitals (F. ZUBIRI VIDAL i R. ZUBIRI DE SALINAS, *Epidemias de peste y cólera morbo asiático en Aragón*, Saragossa, ps. 72-75). També es veu la mateixa dinàmica a Màlaga el 1803-04, on el procés de decisió (tancar les esglésies) comença amb el metge, passa pel cap de la Junta de Sanidad i és publicat pel bisbe (CARRILLO i GARCÍA BALLESTER, *Repercusiones...*, *op. cit.*, ps. 85-90).

govern municipal sense el seu consentiment.⁶⁷ Això no significa evidentment que el metge fos respectat universalment o ben pagat. Una desconfiança estesa en feia el blanc de molts acudits i l'objecte de comentaris sarcàstics.⁶⁸ Encara que en gran part llurs salaris eren deplorablement baixos, tot i que tendiren a millorar al segle XIX, els metges eren requerits constantment. En aquest sentit les ciutats gaudien d'una posició clarament avantatjosa respecte a les àrees rurals, perquè podien pagar més i, per tant, hi havia una més gran concentració de metges i altres parametges.⁶⁹ Podien fer res de significatiu per impedir el progrés de la mort en èpoques d'epidèmia? Sembla que llur principal importància mèdica, si és que en tenien, era alleujar més que no pas guarir els malalts. D'altra banda —i ací rau llur principal contribució—, qualsevol organització dels esforços defensius municipals sense la direcció i el consell dels metges hauria estat senzillament impensable.

El paper de la corona en temps d'epidèmia era força limitat. Durant l'arribada de la malaltia i abans la seva funció principal era mantenir-se ben informada del progrés de l'epidèmia. Durant la pesta del 1599 corregidors de diferents ciutats enviaren informes setmanals al govern central. Un corollari d'aquesta insistència en la informació és el fet que, quan es publicava un certificat de bona salut, era fet normalment pel Consejo de Castilla o per la Junta de Sanidad.⁷⁰ A més d'aquesta, la principal contribució de la corona era monetària i *ex post facto*. Després de les epidèmies, eren concedits préstecs o exempcions de certs tributs reials a les ciutats durant curts períodes de temps.⁷¹

Un canvi important en la relació entre la corona i els governs locals en temps de crisi econòmica era l'increment de la centralització dels esforços gover-

67. Exemples del paper dels metges en la defensa contra la malaltia serien massa nombrosos per a esmentar-los tots. Tenien sempre un paper prominent en èpoques d'epidèmia. Llur importància ens la demostra el fet que són lloats i amenaçats al mateix temps i que, quan són contractats, llurs obligacions, drets i salaris són fixats amb gran cura. *Vid.* B. BEN-NASSAR, *Recherches...*, *op. cit.*, ps. 77-80; i PESSET i altres, *Los médicos...*, *op. cit.*, ps. 232-235. Degut a llur paper en l'epidèmia, la mortalitat entre els metges era extremament alta i no és estrany de trobar ciutats que cerquen desesperadament més metges enmig d'una epidèmia.

68. Per al poble de Boadilla de Río Seco a finals del segle XVIII «la malaltia més greu que patim és tenir un metge i un cirurgià» (resposta a la pregunta número 13 del qüestionari de Tomás González, citat a Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Algunos datos sobre médicos rurales en la España del siglo XVIII*, «Asclepio», xxv, 1973, ps. 320-321).

69. A Espanya podem trobar els següents membres de la professió mèdica: *médico, cirujano, sangrador, barbero, boticario*. El segle XVIII sembla haver estimulat el creixement tant en nombre, tot i que aquests variaven àmpliament (*cirujanos* o *médicos* per habitant: Espanya 1/774, Sevilla (província) 1/1.316 el 1797), com en salaris. Vegeu DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Algunos...*, *op. cit.*, ps. 317-319; i Mariano i José Luis PESSET REIG, *Salarios de médicos, cirujanos y médico-cirujanos rurales en España durante la primera mitad del siglo XX*, «Asclepio», xx (1968), ps. 235-239.

70. El setembre del 1599 un metge arribà a Madrid i inspeccionà la ciutat, ja que calia un «certificat de salut» abans d'aixecar la quarantena (GONZÁLEZ MUÑOZ, *Epidemias...*, *op. cit.*, p. 163).

71. El gener del 1649, dos regidors de Cartagena són enviats a Madrid a sol·licitar privilegis especials del rei per tal de repoblar la ciutat. El 1676 ho sol·liciten de nou i reben l'exempció de pagar impostos reials durant un període de quatre mesos (CASAL, *Dos...*, *op. cit.*, ps. 63, 73).

namentals per contenir la malaltia. La creació de la Junta Nacional de Sanitat, per bé que afectada per la ineficàcia burocràtica, representà per primera vegada la possibilitat d'homogeneïtzar la política i ampliar les tècniques d'aïllament. Mentre hi hagué pesta a Marsella el 1720, dirigí la defensa de tota la línia costanera del Llevant.⁷² Durant l'epidèmia de febre groga a Andalusia a principis del segle XIX s'esforç a establir un cordó sanitari per tal d'aïllar una regió sencera.⁷³ ¿S'havia assolit la racionalització progressiva de l'administració governamental de cara a l'epidèmia, aquella «variable crítica» segons paraules de John Post?⁷⁴ Probablement no. Les ciutats depenien encara essencialment d'elles mateixes en la lluita contra la malaltia. Tanmateix, el reformisme borbònic estimulà el començament d'un lent canvi que, malgrat certes revocacions sota alguns governs liberals, havia d'assolir una intensitat creixent durant el segle XIX.⁷⁵

Abans d'acabar aquest apartat dedicat a la malaltia epidèmica a les zones urbanes, cal esmentar o més ben dit, subratllar un punt més. Totes les forces, accions, reaccions, pors, crencs i conseqüències que provocaven les epidèmies es basaven en una realitat molt simple: no hi havia possibilitat de guarició mèdica. Si hagués existit una tal possibilitat, per remota que fos, totes les altres accions haurien estat supèrflues. És només dins aquest context que podem entendre la por i el pànic que invariablement acompanyaven l'epidèmia. Atès que la malaltia era inguarible, tots els esforços de resistència i defensa eren necessàriament dirigits a elements perifèrics, i així mai no podrien reeixir realment.

ALGUNES CONSIDERACIONS ADDICIONALS

Fins a aquest punt han estat considerats per separat els efectes que tenien les crisis de subsistències i les epidèmies sobre les zones urbanes a l'Espanya moderna. Aquests eren els moments en què les intituions urbanes eren posades al màxim a prova. Les relacions socials i econòmiques en què s'aguantava la societat de l'antic règim sofrien durament durant aquestes envestides periòdiques.

72. Anteriorment esforços vers aquesta mena de política foren dirigits contra la famosa pesta de Milà («los polvos de Milán») (1629-1631), quan el capità general i lloctinent de Catalunya publicà una «crida» per tal de coordinar els esforços per a aïllar Catalunya de França per terra i per mar (RIERA I JIMÉNEZ MUÑOZ, *El doctor...*, op. cit., ps. 283-287).

73. Arxiu Municipal de Conca, llig. 1.354, *Documentos Sueltos de 1800*. A mitjan segle XIX el govern vigila més d'aprop totes les epidèmies. Per exemple l'epidèmia de còlera de 1854-55 a Galícia és seguida estretament per un representant del ministeri de la salut (el sub-delegat de sanitat) (RODRÍGUEZ GALDO, *Hambre...*, op. cit., p. 338).

74. John D. POST, *Famine...*, op. cit., ps. 26-37.

75. Durant la primera part del segle XIX sembla haver-hi una inclinació més gran per part dels governs absolutistes a declarar un estat de contagi que no per part dels liberals, més interessats en qüestions estrictament econòmiques (PESET, *Epidemias...*, op. cit., ps. 52-53). A finals de segle, els governs progressistes tendeixen a afrontar la malaltia més obertament que no els conservadors. Aquest és el cas de les epidèmies de còlera de Madrid el 1855 (progressista) i el 1865 (conservador) (ANTONIO FERNÁNDEZ GARCÍA, *Repercusiones sociales de las epidemias de cólera del siglo XIX*, «Asclepio», XXIX (1977), ps. 133-134; i *Enfermedad...*, op. cit., ps. 156, 176 i 184).

Un estudi del comportament urbà pot menar-nos a certes conclusions sobre la relativa cohesió social o les tensions socials que apareixen en aquestes èpoques.

El primer lloc, evitarem que ens distreguin els herois o els malvats individuals en èpoques de crisi. Encara que el paper que tenia aqueixa gent pot ser important i punyent, no són essencials a la reacció urbana. Una ciutat és formada per una sèrie de grups i institucions, cada una de les quals amb llurs interessos particulars i possiblement divergents. Llurs accions en moments de crisi obeeixen a raons diferents i poden ser o no ser complementàries amb les d'altres grups. Totes plegades formen el que podem anomenar la comunitat urbana.

El govern municipal és en si una manifestació dels interessos creats del sector més ric de la ciutat, un fet que inhibeix la seva efectivitat en tots dos tipus de crisi. La connexió entre els *regidors* i els acaparadors de gra en temps d'escassetat és com a mínim sospitosa; els primers que són capaços de fugir d'una epidèmia que s'acosta provenen precisament d'aqueixa *élite*. Amb tot, seria molt arriscat afirmar que el govern no tenia en compte els interessos dels seus ciutadans durant aquests moments. Sens dubte l'acció era dificultada probablement per l'òrgen social dels *regidors*, així com per la manca de diners, uns escasos coneixements científics i una mentalitat que sovint semblava excloure qualsevol acció preventiva contra el que segurament era concebut com un fet inevitable de la vida. Tanmateix, un examen acurat de l'evidència mostra que el bé públic era indubtablement la principal de les preocupacions del govern municipal de l'època moderna en temps de crisi.⁷⁶

Una altra institució urbana que té un paper prominent en moments de crisi és l'Església. En aquest sentit, les zones urbanes són privilegiades, perquè normalment són seus eclesiàstiques i concentren per tant una gran quantitat de riquesa eclesiàstica. A part la pràctica tradicional de l'almoïna, aquesta capacitat financera és posada en ús en moments de crisi, normalment a requeriment de les autoritats municipals. Encara que sorgeixen conflictes i desacords, la col·laboració activa entre aquests dos és un fet freqüent.⁷⁷ Si afegim a això la consolació que dona la fe i el fervor religiós i la, almenys teòrica, dedicació del clergat a la cura dels malalts, la importància del paper que tenia l'Església serà difícil de sobreestimar.

Dintre la ciutat hi ha d'altres grups el paper dels quals en èpoques de crisi és considerablement menys desinteressat i més difícil de jutjar. Els poderosos locals semblen ser els primers interessats a provocar carestia i a fugir davant de la malaltia. Ací, els interessos de grup o de classe condicionen la conducta. Això mateix és cert per a d'altres grups socials, els interessos econòmics individuals dels quals els porten sovint a ignorar el bé comú i a minar les mesures de les

76. Els esforços de Cartagena per a lliurar-se de l'epidèmia de malària de 1785, van merèixer el comentari següent de Towsend: «En realitat, el govern demostra una gran activitat, però no precisament en la manera més convenient per a alleujar els seus habitants». A. CASAL, *Dos...*, op. cit., p. 89.

77. El 1803 el Consell municipal de Salamanca sol·licita repetidament a l'Església que vengui gra a la ciutat, però aquest ofereix excuses per no fer-ho. La principal és que ja és prou generosa (PESET, *Hambre...*, op. cit., p. 237). L'ajuda financera de l'Església pot prendre moltes formes, que van de la fundació d'hospitals a préstecs al municipi.

institucions capdavanteres. Això ha estat assenyalat a molt nivells i porta a la situació peculiar de la resistència popular a mesures aplicades pensant en el benestar de la gent.⁷⁸ L'única explicació possible és totalment humana: els interessos econòmics personals i immediats tendeixen a prevaler sobre el més general i menys immediats. Els pobres són els que tenen pocs interessos de classe, si és que en tenen, a part els de la supervivència. Els no-residents i especialment els pobres no-residents són objecte de les primeres mesures i són normalment expulsats de les ciutats; amb tot, sobretot els darrers invariablement omplen les ciutats en èpoques de crisi, normalment en cerca d'almoïna. Aquest darrer punt és exacerbant per la manca de qualsevol mena de beneficència sistemàtica, com són ara les *Poor Law* angleses, que hauria tendit a retardar aquesta mena d'emigració temporal. En tot cas, tots aquests grups formen la fàbrica social urbana i condicionen qualsevol acció presa en temps de carestia o malaltia.

És en èpoques de crisi que el govern urbà s'acosta més a l'exercici de poders vertaderament dictatorials. Siguin quines siguin les mesures decretades, es fan sota l'amenaça de severos càstigs als infractors. Normalment l'amenaça són multes, assots i galeres, encara que la pena capital no és gens rara.⁷⁹ Aquesta no és, tanmateix, l'única manifestació dels poders coercitius del govern, també pot utilitzar tot un arsenal de pràctiques dubtosament legals per evitar els efectes de les crisis. La interferència arbitrària en el comerç, l'apropiació de vaixells carregats de gra, la requisita de gra dels propis ciutadans, l'entrada per la força en la casa de la gent i la violació d'un contracte en són exemples.⁸⁰ Encara que no és del tot clar fins a quin punt eren dutes fins al final aquestes amenaces i pràctiques, aquestes accions havien de produir tensions socials. Proves directes de relacions tibants entre l'élite de la ciutat o entre el govern i diferents grups en el context urbà són més difícils d'aconseguir, encara que deuen haver estat un distintiu de tots els moments de crisi.

Les relacions entre la ciutat i els pobles del seu radi d'influència patien considerablement durant aquests moments. Cadascun ha de defensar interessos potencialment conflictius, normalment centrats en el subministrament de menjar. Hi ha una relació quan els pobles són els subministradors i les ciutats els consumidors. En aquesta relació, aparentment desigual, les ciutats tenen diners, la força i els mitjans legals del seu costat. Els pobres que omplen les ciutats en qualsevol crisi vénen dels pobles i són els primers a ser expulsats. A més, la gent dels pobles de la rodalia intenta aprofitar-se de les vendes de blat urbà i, en fer-ho,

78. Un bon exemple d'això és València durant la segona meitat del segle XIII. Encara que se sabia que l'existència d'arròs anava estretament associada a la malària, i que en èpoques d'epidèmia se sollicitaven restriccions en el conreu de l'arròs, les autoritats mai no van emprendre passos decisius en aquesta direcció (PESET, *Epidemias...*, op. cit., ps. 47-49).

79. El 1648, a tots els qui haguessin entrat a la ciutat de Madrid en els 15 dies previs i que provinguessin de zones infestades, se'ls donaven dues hores per marxar «baix pena de mort» (GRANJEL, *Las epidemias...*, op. cit., p. 20). El 1647, els ciutadans de Cartagena eren obligats a guardar les portes de la ciutat «sota pena de fuetades» (CASAL, *Dos...*, op. cit., p. 40). Exemples com aquests són abundants.

80. La supressió de tota activitat comercial durant les èpoques d'epidèmia és potser la més tradicional d'aqueixes mesures. En èpoques de carestia les ciutats portuàries no dubtaven a requisar les càrregues de gra o de peix de vaixells en escal cap a d'altres ports.

fan apujar els preus. Ells també són proscrits en aquestes èpoques. Les mesures d'aïllament durant les epidèmies danyen tant les economies rurals com les urbanes. Aquesta tensió creix considerablement si la carestia esdevé fam. Ací els pobles fan el possible per defensar el poc blat que els hagi quedat. Hem vist jutges rurals embargant gra destinat a la ciutat, *justicias* locals refusant de lliurar gra prèviament comprat, alcaldes impedit el transport de blat i fins i tot la requisita illegal de gra en trànsit.⁸¹ Les ciutats poden venjar-se prohibint la sortida de qualsevol aliment fora de la ciutat (les *prohibiciones de saca*), enviant llur policia a embargar gra a les àrees circumdants, tallant el transport amb d'altres àrees a menys que duguin aliment de retorn i, com els pobles, requisant blat destinat a altres ciutats. Seria difícil d'imaginar una època en què les relacions urbano-rurals siguin més tibants que en èpoques de crisi.

Fins aquí hem vist com un substrat de tensió impregna les relacions socials i econòmiques en èpoques de crisi. Molts historiadors han cregut que aquesta situació rarament es plantejà, si ho féu mai. Hem vist casos en què la ciutat pot restar sense cap mena de govern durant un període més o menys prolongat de temps i no s'esdevé cap desintegració de l'ordre social i polític. Per què? Sembla haver-hi dues raons, una d'inherent a la dinàmica del comportament de grup i l'altra relacionada amb la naturalesa de la crisi mateixa. Els disturbis tenen lloc quan els individus o els grups galvanitzen de manera reeixida les tensions latents produïdes per la crisi amb finalitats molt específiques. Encara que això succeeix (1506-1507 a Còrdova, 1647-1652 a Andalusia, 1765-1766 a Madrid i arreu), ocorre tan rarament que és més aviat l'excepció que confirma la regla que altra cosa, si considerem la freqüència amb què les situacions de crisi apareixen. Aquests moments de sofriment intens per a la gran majoria del populatxo tendeixen a provocar una actitud passiva de prostració més que qualsevol mena d'ira o rebellia. Això és certament més així en el cas de les epidèmies, en què l'enemic és invisible i no hi ha cap individu o grup possible a qui puguin carregar-se fàcilment les culpes. La protesta és més freqüent en el cas de les crisis de subsistències en què els acaparadors són tinguts per responsable, encara que ells també tendeixen a mesclar-se en la societat i no poden ésser fàcilment acusats. Tanmateix, rarament, desemboca en alguna mena de disturbi actiu. D'altra banda, la por de malestar polític té un paper important i sempre present en el pensament dels càrrecs municipals i tendeix a estar a la base de la majoria de llurs decisions.

Aquest temor, que ajudava que el govern fos «honest», juntament amb la natura recurrent i esporàdica de la carestia i la malaltia, feia que les crisis fossin

81. El jutge del poble de Vera embargà gra ja comprat destinat a Cartagena el 1647 (Casal, *Dos...*, *op. cit.*, p. 40). El 1802, la ciutat de Conca es queixà que els *justicias* locals impedièn la tramesa de gra que ja havia estat pagat (AHN, Consejos, lligall 4.021, núm. 60). El 1581 la ciutat de Còrdova es queixà a les *cortes* que els alcaldes dels pobles de la comarca impedièn el transport de blat prèviament pagat a la ciutat (FORTEA, *Còrdoba...*, *op. cit.*, p. 212). El blat que es dirigia a Madrid fou apropiat per les autoritats a diversos pobles de la Mancha el 1765. En aquest darrer cas hi ha una clara referència a un factor que ha d'haver existit sempre: les autoritats actuaven sota pressió del poble (AHN, Consejos, lligall 6.744, exp. núm. 17, cit. a ANES, *Antecedentes...*, *op. cit.*, p. 223).

un fet oneros de la vida i una prova important per al govern més que qualsevol mena de desafiament al sistema. De fet, el resultat final de les situacions de crisi semblava confirmar més que debilitar les estructures de la societat de l'antic règim.

(trad. de Josep M. Muñoz i Lloret)